

Azerbaycan'da İslam

Arif YUNUSOV

Zaman Yay., Bakü 2004, 364 sayfa.

Tanıtın: Cengiz MÜRSELOV*

Tarih bilimcisi olan yazar, kaleme aldığı eserinde Azerbaycan'ın manevi değerlerinin temelini oluşturan dini değerlerin, geçmişte ve günümüzde toplum üzerindeki etkinliğini inceleyip bir değerlendirme de bulunmuştur. Bunu yaparken özellikle ülkeye uzun süre hâkim olan İslam dininin topluma sağladığı sosyal, ekonomik ve siyasi yaptırımlarını inceleyip okuyucuya sunmuştur.

Eser, önsözden sonra giriş ile devam edip dokuz ana başlığa (fasıl) ayrılmıştır. Sonuç kısmının ardından kullanılan kaynaklar, anket sonuçları ve Azerbaycan'ın dini liderlerini gösteren resimlerle tamamlanmıştır.

Yazar, tarihi olayları akıcı bir dille anlatmıştır. Eserin ana teması, İslam Dini'nin Azerbaycan'a girişi, yayılışı ve günümüze kadarki durumu hakkında bir tablo sunumu mahiyetindedir. Bu nedenle müellif İslam dininin Azerbaycan coğrafyasındaki itikadi, siyasi, kültürel ve manevi alandaki etkilerine değinerek, halkın yeni yaşam felsefesini oluşturan İslam dininin tarihi süreç içerisinde karşılaştığı sıkıntı ve engellemelere dikkat çekmeye çalışmıştır. Yazar, eserin birçok yerinde olayların net anlaşılması için haşiye biçiminde açıklamalarda bulunmuştur. Ayrıca elde ettiği bulguların gerçekliğinden emin olmak için ülkenin önemli merkezleri sayılan şehirlerde anket uygulamıştır.

İslam'dan önce Azerbaycan topraklarında dini durum başlıklı birinci bölümde yazar, Azerbaycan'ın kadim dinlerinden olan Zerdüş inancının bölgeye yayılışını, inanç esaslarını ve Antik Albani'deki mevcut dini anlayışların siyasi, sosyal ve kültürel boyutunu işlemiştir (s.12-20). Böylelikle yazar, Azerbaycan'daki dini çeşitliliğin nedenini buranın stratejik geçit mevkiinde bulunmasına ve uzun yıllar Hıristiyan Bizans ile Zerdüş Sasani devletleri arasındaki din savaşlarına ev sahipliği yapmasına bağlamıştır.

Eserin, ana konusuna giriş mahiyetinde olan ikinci bölümde, İslam fütuhatının Azerbaycan topraklarındaki serüveni anlatılmıştır (s.26-50). Halk arasında yaygın olan ve Rus idarecileri tarafından halkı dinden uzaklaştırmak için ortaya atılan "Kılıç Müslüman" ifadesine ve "İslam dininin bölgede zorla kabul ettirildiği" yönündeki fikre karşı çıkmış, bu konudaki tartışmalara tarihi belgelerle cevap vermiştir (s.49). Diğer taraftan Müellif, İslam'ın bölgede hüsnükabul görmesini

* Yrd. Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi A.B.D.
gizcen@hotmail.com

öncelikle Arap komutanların halka karşı sergiledikleri yumuşak tavır ve bölgede güç kontrolünün sağlanabilmesi için getirilen Arap kabilelerinin şehir ve kasabalara yerleştirilmeleri ile alakalandırmıştır. Bununla birlikte Arap-Acem samimi ilişkileri Emevi ve Abbasiler dönemindeki yanlış siyasi uygulamalar sonucunda zayıflayarak sekteye uğramıştır. Hatta Abbasiler döneminde patlak veren ve yirmi sene devam eden Babek el-Hürremi isyanı ülkede İslam adına yapılan birçok faaliyetlere engel olmuştur.(s.46-50). Çünkü isyanın amacı, ülkedeki İslam düşüncesini silip yeniden Zerdüşť akidesini inşa etmektir. Babek isyanının bastırılması, el-Makdisi'nin de belirttiği gibi İslam dünyasında bir bayram olarak kabul edilmiştir.

Müellif, Azerbaycan'da tasavvufi tarikatların yaygınlaştığı bir dönem olan XI-XII. asırları anlatırken, bu dönemde ülkedeki Şii ve Sünni tarikatlara dikkat çekmiştir. Yazar bu dönemde, tüm tarikatların kendilerinin Hz. Ali'ye intisap ettirdikleri için, tekkelerdeki tasavvuf ehlinin Sünni mi yoksa Şii mi olduğunun tartışma konusu olduğunu ifade eder.(s. 53)

Müellif, XIII. asırdaki Mođol istilasının ülkedeki İslami düşünceyi etkilediğini ve bu dönemde din büyüklerine yasaklar konduğunu söyler. (s.57-58). İstila, Moğolları tasavvufa ilgi duymalarına mani olamadığından, durum onların İslam'ı kabul etmeleriyle neticelenmiştir. Ayrıca yazar bu bölümde, Kazanhan zamanında İslam lehine olan tüm faaliyetlerin önünün açılması (s.60), sūfilerin ve tekkelerin İslam'ın sembolü haline gelmesi ve XVII. asırda hanlıklar döneminde yıllarca devam eden mezhep savaşlarını (s.63-77) son bulması için, mezhep ve dini gruplara karşı tolerans prensibinin (s.78.) tatbik edilmesi hakkında özet bilgiler vermiştir.

Yazar üçüncü bölümde, XIX. ve XX. asırda, Azerbaycan halkını derinden etkileyen olaylar üzerinde durmuş; özellikle Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edilen ülkede, işgal sonrası oluşan sosyo-kültürel, dini ve iktisadi hayat hakkında bilgiler vermiştir. (s.84-96). Bu çerçevede 1813 Gülistan Sözleşmesi sonrası Azerbaycan'daki hanlıkların (Gence, Karabađ, Şeki, Bakı, Talış, Şirvan ve Kuba) akıbetlerini anlatıp, Çar taraftarlarının ülkedeki Müslümanlara yönelik siyasi uygulamalara ve halk tepkilerine dikkat çekmiştir. Daha sonra yazar, Çarlık Rusya'sı tarafından ülkedeki halka yönelik herhangi bir yaptırımın uygulanmadığı ilk zamanlar (1816), 1822'de dini idareyi denetim altına almak için yapılan düzenlemeler, 1824'de dini sınıfın sayısı ve unvanları belirlemek için yapılan çalışmalar ve 1828'de Türkmençay sözleşmesinin siyasi ve sosyal etkileri hakkında geniş bilgiler vermiştir.

1829'da Osmanlıların Rusya ile yapılan savaşı kaybetmesiyle durumun kökten değiştiğini belirten yazar, Çarlık yöneticilerinin başarısız oldukları Hristiyanlaştırma (Ruslaştırma) faaliyetleri ve Müslüman halkın tehciri için sürdürülen siyaset sonucunda bölgenin genel durumu hakkında bilgi vermiştir (s.90-92). Ayrıca yazar, Müslümanlık karşıtı uygulamalarda başarısız olan Çarlık yöneticilerinin halkın itirazı ile karşılaşmamak için 1829'da Hristiyanlaştırma siyasetinden vaz-

geçerek açılmış olan kiliselerin kapatılmasını kabul ettiklerini ifade eder. Böylece Çarlık yöneticileri bölgedeki başarısızlıklarını da kabullenmiş olmaktadır.

Ruslaştırma siyasetinin başarısızlıkla sonuçlanması Çarlık yönetiminin ilgisini Kafkas'taki dini önderlere çevirmiş, böylece yönetim daha sonra yapılacak İslam karşıtı faaliyetlerde dini liderleri denetim altında tutmayı hedeflemiştir. Durumdan rahatsız olan dini liderler ve şeyhler 1829-1859 arasında bu tür uygulamalara karşı çıkarak Çarlık idarecileriyle sürekli mücadele etmişlerdir.(s.94-96). Yönetim, bu tür bir direnişi kırmak için kendilerince tehlikeli gördükleri dini grup liderlerini etkisizleştirmiş, bölgenin idaresini müçtehitlerden alıp şeyhülislamla¹ vermiştir. Bu doğrultuda yazar, II. Aleksandır'ın 1872'de Zakafkasya'daki dini işlerin denetimi için '*Zakafkasya Müslüman ruhaniliğinin idare edilmesi*' şeklindeki esasnamesine dikkat çekerek Çar'ın din aleyhindeki çalışmalarına yer vermiştir.

Esasname'de dikkat çeken hususlar; vazifeye atanacak din görevlilerinin hiçbir tarikatın temsilcisi olamayacakları, Rus idarecilerinin izni olmadan yurt dışına çıkamayacakları ve sayılarıyla yaşlarının sınırlanması² şeklindedir. Özetle; bu dönemde dindar şahısların sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasi olarak yaşadığı sıkıntılara ışık tutulmaya çalışılmıştır.

Çarlık idarecilerinin, ülkedeki ruhanilerin yetki ve görev yerlerini tespit ettikten sonra bu sefer de Müslümanların sayısı üzerine yoğunlaştığını ifade eden yazar bu konudaki bilgilerin pek de doğru sonuçlar içermediğini söyler ve bu nedenle eserinde 1830, 1848 ve 1886 tarihindeki sayımlarda elde edilen rakamları değerlendirir. Bunun sonucunda eserde, 1886'da Rusya'nın tehcir siyaseti sonucunda Azerbaycan'da Müslüman nüfusunun % 56 oranında düştüğü tespit edilmiştir (s.97-104). Ayrıca sayımdan sonra, Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma siyaseti sonrası Azerbaycan'ın nüfusunda etnik ve dini yapıda fazla olarak değişikliğin olduğu saptanmıştır. Tüm bunlara rağmen ülke genelindeki nüfus çoğunluğu Müslümanların elinde olmasına bakmayarak, devletin idare ve yetki denetimi Hıristiyanlardaydı.

Dördüncü bölümde yazar, XIX. asrın ilk dönemlerinde ülkede Rusların tehcir politikasının sonucu ortaya çıkan bilgisizlik ve bilinçsizliğin giderilmesi adına gerçekleştirilen ilmi seferberlikten bahsetmiştir. Ne var ki bu dönemde, köktenci Müslüman bilginlerle Rusların desteği altında Avrupa'ya gidip eğitim almış bilginlerin birçok konuda karşı karşıya geldikleri görülür (s.110-112). Halkın Avrupa'da eğitim alanlara "satılmış" gözüyle bakması ve Avrupalı entelektüel bilginlerin de Müslüman bilginleri köktenci görmeleri sonucu ortaya çıkan tartışma ve kavganın ortamı Rus idarecilerinin işine yaramıştır.

1 Bu ismin verilme nedeni Müçtehitlerin devletin hâkim organları tarafından seçilmemesi ve tanınmamasıdır.

2 Molla görevine atanmak için 22 yaş ve üzerinde olmak, ahund ve efendi olmak içinse 30 yaşında olmak zorunlu kılınmıştır.

Yazar akabinde, İslam dünyasında yaşanan itikadi ve siyasi olaylara değinmiş, ardından da Azerbaycan'daki Panislamcı düşüncenin doğuşunu tetikleyen nedenleri belirterek, ancak Panislamcı ve Pantürkçü düşünceyi destekleyen Azerbaycan düşünürlerinin dini düşmanlığı terk etmeleri halinde Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanabileceğini ifade etmiştir. Bu sırada uzun yıllar boyunca Milli mücadele verenler, 1918 yılında Memmed Emin Resulzade başkanlığında Azerbaycan Cumhuriyeti'ni ilan etmişlerdir.(s.119-124). Resulzade milli mücadele yılları boyunca devam eden İttihat ve Müsavat grubu arasındaki münakaşanın kapanması için, bayrağın üç renginden birini yeşil (İslam kültürünün sembolü) yapmıştır. Gelişmelerin devamında birçok Azerbaycan bilim adamı milli bağımsızlık için tüm gücüyle mücadele etmiştir.

Kitabın beşinci bölümünde müellif, Azerbaycan'ın Sovyet Rusya'sı tarafından işgali (1920 öncesi ve 1925), 1927-1942 dönemi ve 1950 yılı sonrasında Sovyet idarecilerinin Müslümanlara karşı sergiledikleri siyasi uygulamaları üç başlıkta değerlendirmiştir:

a) 1920-1925 yılları arasındaki dönem, Sovyet idarecileri İslam dinine ve onun ibadethanelerine dokunmadıkları için "bal ayı/ayları" olarak isimlendirilmiştir. Daha sonra yazar, 1923'te Kırmızı Mollalar Ordu Cemiyetinin kurulması, 1925'te dini cemiyetlerin kayda alınması kararı ve Mübareze Allahsızlar Cemiyeti hakkında detaylı bilgiler vererek ateist Sovyet yönetiminin asıl niyetinin iç yüzünü açıklamaya çalışmıştır (s.130-134).

b) 1927-1942 yılları arasında Sovyet yöneticileri komünizm ve ateizm ideolojisini benimsediklerinden ülkedeki dindarlara karşı hem idari hem sosyal alanda saldırıya geçtiler. Dinlerin insanları istismar eden ve kandıran bir güç olduğu iddiasıyla ülkedeki mescit, kilise ve sinagogları kapatarak buraları eğitim kurumu, tiyatro, sinema hatta depo haline getirmişlerdir. Devlet görevlileri bu süreçte kendilerine engel ve muhalif olanları ya katletmişler ya da Sibiryaya sürgüne göndermişlerdir. Doğal olarak bu süreçten en çok bilim adamları etkilenmiştir. Hal böyle olunca kayıtsız molla³ veya din görevlileri hizmetlerini gizli polislerden kaçarak saklı köşelerde dini tebliğlerini devam ettirmişlerdir. Yazar, Sovyetlerin dindarlara karşı açıktan saldırılarının 1928 yılından itibaren başladığını bildirir.(s.140). Özellikle 1929'da sayısız mescit kapatılmış,⁴ Arap alfabesi önce Latin alfabesiyle, 1940'ta da Kiril alfabesiyle değiştirilmiş, Müslümanların ibadet ve hizmet alanları

3 Sovyetler döneminde mollalar iki sınıfta değerlendirilmiştir. Birinci sınıf, devlet kayıtlarına geçmiş olan din görevlileridir. Bu şahıslar Sovyet döneminde açık olan camilerde görevli olup gerektiğinde halk arasındaki dini ritüellerden de sorumlu olurlardı. İkincisi sınıf ise kayıt dışı mollalardır ki bunlar, Sovyet idaresinin yönetimini kabul etmeyenlerdir. Halk genelde bu tür din görevlilerine güvendiklerinden onları her zaman korumuş ve onların nasihatlerini dinlemişlerdir. Denebilir ki, Sovyet döneminde dini bilgilerin halk arasında canlı kalması bu mollalar sayesinde olmuştur. Çünkü bu mollalar fırsatını buldukları her ortamda dini anlatmayı kendilerine bir görev edinmişlerdir.

4 1917'de mescit sayısı 3000 iken; 1927'de 1700, 1929'da 400 mescit kapatılmış ve bu sayı 1933'te 17'ye kadar düşmüştür.

sınırlandırılmıştır. Durumdan rahatsız olup isyana kalkışan dindarlar 1937-1938 senelerinde repressiya mahkemelerine⁵ kurban (120 bin kişi) edilmiştir (s.138-141).

c) 1950'ye kadar devam eden dini hoşgörü, Huruşov'un idari göreve geçmesiyle değişir. Huruşov sosyalizm ve komünizm düşüncesini gerçekleştirmek ve Sovyetlerdeki tüm halkları birleştirmek adına dini afyon gibi göstermiş ve Müslümanların aleyhine uyguladığı siyaset sonrası, Stalin zamanında yapılan camiler bile kapatılarak cami sayısı 16'ya düşürülmüştür. Diğer taraftan basın-yayın aracılığıyla din karşıtı tebligata ağırlık verilmiştir. 1960'ta Berejnev, "*dinin halk için bela olduğu*" anlayışı içinde ateizmi destekleyen ilmi kitaplar bastırmıştır (s.146-148). Ateizmi destekleyen tüm faaliyetler ve din karşıtı siyaset Gorbaçov'un hâkimiyete gelmesiyle zayıflamıştır.

Altıncı bölümde, 1985 yılında Sovyet İdaresinin başına geçen Mihail Gorbaçov dönemini ele alan yazar, Gorbaçov'un "Glasnost/Açıklık"⁶ ve "Perestroyka/Yeniden Yapılanma"⁷ siyaseti sonucu Azerbaycan'da dini konularda yaşanan reformları anlatmıştır.

Perestroyka/Yeniden Yapılanma siyaseti gereği, Sovyet idarecilerinin Müslümanlara karşı yumuşak tavır takınmaları sonucu 1980'li yıllarda fabrikalarda, idari dairelerde ve diğer resmi kurumlarda İslam lehine konferanslar düzenlenmiş ve 1987'de Müslümanların ibadet etmeleri için kapalı camiler açılmıştır (s.162-164.) Kısacası Perestroyka/Yeniden Yapılanma siyaseti halkın hem milli hem de dini düşüncelerinin canlanmasını sağlamıştır.

Yazar, 1991'de Azerbaycan'da zayıf kalmış olan dini bilgi ihtiyacının giderilmesi için yurt dışından (Türkiye, İran, Sudan, Pakistan, Kuveyt) gelen dini guruplar ve onların hizmet faaliyetleri hakkında geniş bilgiler vermiştir. 1992'de "Dini İnanç Özgürlüğü" başlıklı hukuki kararlar ülkedeki Müslümanlara inanç, ibadet, itikat ve birçok dini konuda kolaylıklar sağlanmıştır (s.183-187). Bu sırada Sovyetlerden itibaren var olan dini komitenin ismi Kafkas Müslüman Dini İdaresi (KMR) şeklinde değiştirilmiştir. İsim değişikliğinden sonra ülkeye gelen tüm dini kurum ve kuruluşlar mutlaka KMR'den izin alarak faaliyette bulunabilmişlerdir.

Haydar Aliyev 2001'de dini kurumların denetimine yardım etmek, dini icmaların kendi başlarına iş yapmalarına engel olmak ve Kafkas Müslümanlar İdaresi'nin işini hafifletmek için "*Dini Kurumlarla İşi Üzere Devlet Komitesi*"ni

5 *Repressiya kurbanları*, Sovyet idaresi tarafından mahkemeye çağrılıp kendilerini savunmalarına fırsat verilmeyen haklarında Sibiryaya sürgün kararı verilen tahsilli din adamları ve aydın şahıslardır.

6 Sovyetler Birliği'nin son döneminde Mihail Gorbaçov'un liderliğinde ülkede bilhassa ekonomik sorunlara son vermek amacıyla uygulanmış politikaların tümüne verilen addır. 1985'te uygulanmaya başlamış, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla son bulmuştur.

7 Sovyetler Birliği'nde 1980'li yıllarda gerçekleştirilen ekonomik ve siyasi sistemi yeniden yapılandırma ve reform hareketlerine denir. İlk olarak 1979'da Leonid Brejnev tarafından önerilmiş, dönemin devlet başkanı Mihail Gorbaçov tarafından desteklenmiş ve teşvik edilmiştir.

kurdu. Bundan sonra komite, ülkedeki tüm dini grupların kontrolü, kayıt altına alınması ve faaliyetlerinin denetimi gibi görevleri üstlenmiştir (s.202-207).

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da hem yaygın hem de örgün eğitim alanında hızlı gelişmeler yaşanmıştır. Yurt dışına (İran, Türkiye, Mısır, Libya, Irak, Suriye ve Malezya'ya) yüksek din eğitimi için öğrenci gönderilmekle beraber, ülke içinde de medreseler ve yüksek din eğitimi için İlahiyat fakülteleri açılır.

Yedinci bölümde yazar, bir bakıma altıncı bölümün özetini yapmıştır. Bu bölümde bağımsızlıktan sonra ülkeye gelen değişik dini icma ve kurumların asıl görevlerinden sapmaları sonucunda verilen ceza ve yasal uygulamalara dikkat çekilerek, insanlar arasında fitne çıkarmaya çalışan radikal dini gruplar hakkında geniş bilgi verilmiştir (s.228-247).

Sekizinci bölümde, 2003 yılından sonra Azerbaycan'da iktidara kimin geleceği hususunda dini faktörün ve ülkedeki dini cemaatlerin etkisi üzerinde durularak (s.254-257), din görevlilerinin ve dini liderliğin (şeyhülislamın) bu süreçte hangi tarafta yer aldığı, ülkenin bekası, bütünlüğü ve bölünmezliği için neler yaptıkları anlatılmıştır (s.260-264). Ayrıca yazar, bağımsızlıktan sonra bireysel, sosyal ve kültürel alanlardaki dini gelişmeyle Sovyet dönemindeki dini baskı ve engellemeleri kıyaslayarak bir durum değerlendirmesi yapmıştır.

Çalışmanın genel bir değerlendirmesi mahiyetinde olan dokuzuncu bölümde yazar, dinin Azerbaycan toplumu üzerindeki etkisi konusunu işlemiş, tespitlerini Sulh ve Demokrasi Üniversitesi'nin yapmış olduğu 35 sorulu bir anket uygulanmasıyla destekleyerek eserini sonuçlandırmıştır.

Tanıtmaya çalıştığımız kitap, anlaşılır ve açık bir üslupta yazılmıştır. Anlattığı konular ve içerik itibarıyla Azerbaycan'ın geçmişinden günümüze, yani bağımsızlığına kadarki dönemde yaşanmış ve yaşanmakta olan din ve dini düşüncelerinin sosyal ve kültürel alandaki etkileri hakkında genel bir bakış açısı sunmuştur. Olayların değerlendirmesini okuyucuya bırakmıştır. Aynı zamanda eser, Çarlık Rusya'sı ve Sovyet Rusya'sının din aleyhine uyguladıkları ilmi ateizm ve dinin sosyal ve kültürel faaliyetlerine karşı üretilen siyasi yaptırımlar hakkında doyurucu bilgiler ihtiva eder. Yazar yer yer İslam coğrafyasında yaşanmış olaylar hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur. Çalışmasında sıkça dipnot kullanan yazar, neredeyse verdiği ve anlattığı bütün bilgileri kaynağına dayandırmaya gayret göstermiş ve eserinde İngilizce, Arapça, Rusça ve Azerice kaynaklardan yararlanmıştır.